

ГЕОГРАФІЯ І ПРИРОДОЗНАВСТВО У ЗМІСТІ НАВЧАЛЬНИХ ПЛАНІВ І ПРОГРАМ ДЛЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ У «ПРОЕКТІ ЄДИНОЇ ШКОЛИ НА УКРАЇНІ»

У статті проаналізовано місце географії і природознавства у навчальних планах і програмах початкових шкіл «Проекту єдиної школи на Україні» (1917-1919 рр.); охарактеризовано зміст цих предметів, принципи відбору інформації та методичні підходи до розкриття предметного змісту.

Історико-педагогічний досвід дає можливість глибше зрозуміти закономірності поступового розвитку педагогічних явищ, встановлювати їх чинники і зв'язки. Це дозволяє оцінювати сучасний стан педагогічного процесу та виявляти напрями його подальшого реформування.

«Проект єдиної школи на Україні» був головним документом реформування навчальних закладів в Україні у 1917-1919 рр. Згідно з ним у школах України вперше протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було дозволено викладання рідною мовою та вивчення рідного краю і батьківщини (України).

«Проект єдиної школи на Україні» та його навчальні плани і програми аналізувалися у працях Л. Березівської, Г. Васьковича, М. Гриценка, у спільній праці О. Любара, М. Стельмаховича й Д. Федоренка та інших історико-педагогічних дослідженнях. Навчальні плани і програми з географії і природознавства цього проекту досліджувалися у дисертаційних роботах Л. І. Мельничук («Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина ХХ століття)») та І. М. Шоробури («Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (ХІХ – ХХ століття)»).

Мета статті – дослідити місце географії і природознавства у навчальних планах і програмах початкових шкіл «Проекту єдиної школи на Україні», який був створений упродовж 1917-1919 рр. та за яким у цей період працювали початкові школи в Україні.

«Проект єдиної школи на Україні» розроблявся з 1917 по 1919 рр. Однак він не був повністю втілений у життя, оскільки у 1919 р. владу в Україні захопили більшовики, які перетворили школу у єдину трудову.

Основи «Проекту єдиної школи на Україні» закладено на Всеукраїнських вчительських з'їздах та громадських зібраннях учителів і

діячів народної освіти. Так, Перший Всеукраїнський вчительський з'їзд (квітень 1917 р.), який організувало Товариство Шкільної Освіти, поголосив: 1) «...встановити початкову школу одного типу, яка, з одного боку, дала б дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого, підготувала б до середньої освіти...»; 2) створити національну (українську) школу із забезпеченням прав меншостей [3, арк. 3-4]. У постановах Катеринославського Губернського відділу Всеросійського учительського з'їзду вчителів і діячів народної освіти (15-16 травня 1917 р.), з'їзду Липовецької учительської спілки (6 серпня 1917 р.) та Сосницького уїзного учительського з'їзду (6 вересня 1917 р.) пропонувалось: а) створити в Україні вільну, єдину, з переходом від одного ступеня до іншого, спільну для хлопчиків і дівчаток школу та загальну, обов'язкову і безкоштовну (безкоштовні підручники, одяг та ін.) початкову освіту; б) здійснювати навчання у школі українською мовою (у місцевостях з українською людністю) [3, арк. 30-33, 67-70, 102].

Засади створення єдиної школи в Україні розроблено на Другому Всеукраїнському вчительському з'їзді (10–12 серпня 1917 р.). Зокрема, з'їзд постановив створити в Україні національну єдину обов'язкову загальноосвітню та семирічну школу. Методологічно така школа мала будуватися на спостереженнях за навколишнім середовищем [1, с. 32-35].

З'їздом було запропоновано скликати предметні комісії для розроблення програм єдиної школи.

Згідно з «Проектом єдиної школи на Україні», який врахував постанови з'їздів, школа в Україні проголошувалася єдиною, національною, загальноосвітньою. У ній мали навчатися діти усіх верст населення. Перехід з одного ступеня навчального закладу до іншого ставав вільний. Навчання в школі обов'язково повинно вестися рідною мовою (для українських дітей – українською), а школярі зобов'язані оволодівати знаннями з історії й географії свого рідного краю [4, арк. 1-2].

Термін навчання в єдиній школі мав тривати 11 років. Школа поділялася на основну й колегію або на три ступені: нижчу (1–4 класи) і вищу (5–7 класи) початкову та колегію або гімназію (7–11 класи).

«Проект єдиної школи на Україні» містив навчальні плани й програми з усіх предметів. Їх розробляли спеціальні предметні комісії, які були організовані при Генеральному Секретаріаті Освіти (пізніше – Міністерстві Народної Освіти) – головному органу управління освітою в Україні у 1917-1919 рр.

Науменко С. Географія і природознавство у змісті навчальних планів і програм для початкових шкіл у «Проекті єдиної школи на Україні» / Світлана Науменко // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2008. – № 6. – С. 34–38.

Географічна комісія була створена у складі П. Холодного (голови), С. Русової, Л. Балинської, Л. Чикаленка, П. Тушкана, О. Кожухіва; природнича – П. Холодного (голови), П. Тушкана, В. Левицького.

Географічна і природнича комісії підготували навчальні плани та програми з географії і природознавства для нижчих і вищих початкових шкіл [6, арк. 18-19]. У 1918 р. їх видали як «Тимчасові програми для нижчих і вищих початкових шкіл на 1918/19 н. р.». У тому ж році навчальні програми для початкових шкіл запровадили в українських початкових школах.

Згідно з «Тимчасовими програмами» географії і природознавства стали самостійними навчальними предметами у 3-7 класах [2, с. 17-18; 6, арк. 40-45]. У 1 і 2 класах географічну інформацію учні одержували на уроках рідної мови та під час екскурсій [6, арк. 17]. Географія у 3-5 класах викладалася три рази на тиждень, у 6-7 – два [2, с. 17-18; 6, арк. 40-45]. Уроки природознавства у 3 і 4 класах були двічі на тиждень, у 5-7 – тричі (двічі на тиждень проводився теоретичний курс, а один раз – практичний) [2, с. 17-18; 6, арк. 40-45].

Мета викладання географічних предметів у нижчій початковій школі передбачала такі аспекти: а) розширення уявлень молодших школярів про рідний край; б) розвиток у них інтересу до явищ природи; в) збагачення географічного словникового запасу учнів. У 3 і 4 класах на уроках географії і природознавства школярі встановлювали зв'язки між географічними об'єктами, наприклад, світить сонце – теплішає, рослинам для росту потрібна вода та ін. Географія у вищій початковій школі знайомила учнів із рідним краєм та його взаємовідносинами з іншими країнами.

Навчальні програми з географії і природознавства 1-7 класів було складено за принципом «від найближчого до найдалшого». Так, наприклад, у третьому класі на уроках географії учні вивчали рідний край, у четвертому – Україну, у п'ятому – Східну Європу, у шостому – Західну Європу, у сьомому – позаєвропейські країни [5, арк. 81-82]. Курс краєзнавства засвоювався школярами на уроках природознавства у 3 і 4 класах, зоології і ботаніки – у 5-7 [2, с. 17-18, 22-25; 5, арк. 81-82; 6, арк. 40-45].

Принципи сезонності, концентричності, краєзнавчий і батьківщинознавчий було покладено в основу конструювання змісту навчання географії у нижчій початковій школі.

Реалізацію краєзнавчого і батьківщинознавчого принципів у змісті географії для 3 класу забезпечували такі розділи програми: «План»,

Науменко С. Географія і природознавство у змісті навчальних планів і програм для початкових шкіл у «Проекті єдиної школи на Україні» / Світлана Науменко // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2008. – № 6. – С. 34–38.

«Рельєф», «Ґрунт», «Вода», «Вітер», «Населення та його промисли», «Адміністративно-територіальний поділ»; у змісті 4 класу – «Київ – столиця України», «Рельєф», «Річки. Чорне і Азовське моря», «Клімат», «Населення» [2, с. 17-18; 6, арк. 40-45]. Таким чином, на уроках географії у 3 класі школярі вивчали географічні об'єкти своєї місцевості (форми рельєфу, ґрунти, водойми, кліматичні умови, населення і його промисли); у 4 класі – географічні об'єкти України.

Утілення принципу сезонності відбувалося шляхом проведення фенологічних спостережень та під час екскурсій. Наприклад, у 3 класі на екскурсіях до річки у різні пори року учні дізнавалися про її режим (повінь, межень тощо). Третьюокласники і четвертоокласники щоденно спостерігали за температурою повітря, силою і напрямом вітру, опадами, хмарністю та кілька разів на рік у різні доби року – за висотою Сонця на небосхилі, початком його сходу і заходу, тривалістю дня і ночі. Результати спостережень молодші школярі записували в зошити.

Ці результати приводили учнів до висновку, що в природі все взаємопов'язано. Узагальнювалися вони в темі «Клімат» у 4 класі. У цій темі повідомлялося про середню температуру, кількість опадів, напрям і силу вітру, тиск у тій чи іншій місцевості України.

Програма з географії для нижчих початкових шкіл була складена за принципом концентричності, оскільки знання третьокласників про рідний край розширювалися і поглиблювалися у 4 класі під час вивчення курсу географії України. Так, наприклад, під час вивчення теми «Населення та його промисли» третьокласники оволодівали знаннями про населення, фабрично-заводську й хатню промисловість, торгівлю та транспортні шляхи рідного краю. У 4 класі ця тема давала інформацію про: а) мову, віру, побут (одяг, будинки) та працю населення у різних частинах України; б) торгівлю України з сусідніми країнами, транспортні шляхи і владу в Україні (Верховну владу, суд, земство, самоврядування, адміністрацію) [2, с. 17-18; 6, арк. 40-45].

«Тимчасові програми з географії» передбачали формування в учнів нижчої початкової школи вміння читати план місцевості і географічну карту та розуміти їх умовні знаки. Так, у 3 класі за допомогою компасу й умовних знаків школярі малювали план шкільного подвір'я. Потім вони самостійно розглядали плани міста й села та карту волості, за допомогою яких визначали географічні об'єкти, які позначалися тим чи іншими умовним знаком. Висновки учнів доповнювалися і виправлялися учителем. У кінці третього

року навчання школярі вміли самостійно показувати на карті повіт, губернію і волость, до яких належало їхнє село чи місто.

На уроках географії у 4 класі використовували малюнки визначних місць, плани міста і його околиць, карту України. Малюнки і плани слугували для пояснення тих географічних об'єктів, яких не було у рідному краї (наприклад, під час вивчення розділу «Київ – столиця України»). За допомогою карти України школярі: а) визначали географічні об'єкти, наприклад, «морську сагу» Чорного і Азовського морів, які позначалися на картах умовними знаками, визначали такі форми рельєфу, як Полісся, Чорноморську низовину, Правобережну височину, Донецький кряж, Карпати та корисні копалини в них; б) встановлювали масштаб карти; вимірювали відстані між головними містами.

Курси географії Східної і Західної Європи, позаєвропейських країн (Азії, Африки, Америки, Австралії) вивчалися у вищій початковій школі (у 5–7 класах) шляхом порівняння країн і їх географічних об'єктів (річок, гір, рослинності, тваринного світу, населення) між собою та із Україною [5, арк. 81-82]. Наприклад, у 5 і 6 класах порівнювалися річки Дніпро і Волга, Чорноморські й Прикаспійські степи, Карпати і Кавказ, побут українського і великоруського народів тощо.

У 5 класі детально описувалися територія і країни Східної Європи, що межують з Україною (Великоросія (Озерний край, басейн Волги, північна частина Московщини, Донщина, Кавказ, Крим), Білорусь, Литва). Країни Західної Європи у 6 класі розглядалися за народами: слов'янськими (Польща, Австрія, Балканський п-ів), романськими (Італія, Піренейський п-ів, Франція), германськими (Німеччина, Голландія), із змішаною людністю (Швейцарія, Бельгія), Скандинавський п-ів, Британський п-ів. Позаєвропейські країни (Азія, Африка, Америка, Австралія) у 7 класі ділилися на холодні, помірні й жаркі.

Отже, перші географічні знання та вміння молодші школярі отримували на прикладах рідного краю і батьківщини (України) на уроках у нижчій початковій школі. У вищій початковій школі під час вивчення географії Східної і Західної Європи й позаєвропейських країн географічні знання і вміння учнів доповнювалися та систематизувалися.

Згідно з «Тимчасовими програмами...» природознавство було самостійним навчальним предметом у 3-7 класах. У 1 і 2 класах воно не викладалося, але восени і взимку школярі вивчали українську природу і

Науменко С. Географія і природознавство у змісті навчальних планів і програм для початкових шкіл у «Проекті єдиної школи на Україні» / Світлана Науменко // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2008. – № 6. – С. 34–38.

працю людей за описами та оповіданнями в читанках на уроках рідної мови, а весною і влітку – шляхом проведення екскурсій [2, с. 22-28; 5, арк. 81-82].

В основу навчальних програм з природознавства для 1-4 класів було покладено принципи сезонності, краєзнавства і концентричності.

Принципи сезонності та краєзнавства реалізовувалися у нижчій початковій школі шляхом проведення екскурсій до річки, у ліс, сад, на вигін, луг, поле. Матеріал екскурсій розширювався, поглиблювався і систематизувався від класу до класу. Наприклад, на екскурсіях до річки у 1 класі школярі дізнавалися про те, як утворюється річка; у 2 класі – про її течію і властивості (глибока чи мілка); у 3 класі – звідки у річках береться вода та ін.

Проведення екскурсій у 1 класі передбачало спостереження дітей за рослинами і тваринами у лісі, полі, на вигоні тощо, вивчення живих організмів, взаємозалежностей між ними; у 2 класі – пізнання будови рослин і тварин.

У навчальних програмах 3 класу природознавчий матеріал об'єднувався у розділи: «Вода», «Повітря», «Земля», «Рослини», «Тварини». Зміст розділів «Вода», «Повітря» і «Земля» містив інформацію про властивості тіл (води, повітря, льоду, твердих тіл тощо) (наприклад, про три стани води, утворення атмосферних опадів, водяних розсолів, іржі на залізі та ін.). Цей матеріал давав змогу школярам зрозуміти призначення окремих частин будови рослин і тварин.

На уроках природознавства у 4 класі вивчалася будова людського тіла шляхом порівняння її з відповідними органами тварин [2, с. 28-29]. Увага учнів зверталася на те, що людський, тваринний і рослинний організми складаються з клітин. Клітини тканин рослин і тварин, інфузорій, бактерій тощо розглядалися за допомогою мікроскопа.

«Тимчасові програми...» пропонували у 4 класі влітку провести декілька дальніх подорожей, які б ознайомили школярів із природою і населенням України та з її справжніми розмірами.

У навчальних програмах з природознавства для нижчої початкової школи передбачалася праця учнів у шкільному саду, на подвір'ї, городі. Вид праці залежав від віку дітей. Так, на городі другокласники скороджували граблями грядки, засівали їх, поливали і прополювали рослини; третьокласники – висаджували розсаду, поливали її та ін. Четвертокласники знайомилися з галузями сільського господарства за допомогою місцевого агронома.

Науменко С. Географія і природознавство у змісті навчальних планів і програм для початкових шкіл у «Проекті єдиної школи на Україні» / Світлана Науменко // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2008. – № 6. – С. 34–38.

Природознавчі знання і вміння учнів нижчої початкової школи розширювалися і поглиблювалися у 5-7 класах під час вивчення курсів зоології та ботаніки.

Отже, у 1918/19 н.р. у початкових школах України навчалися за «Тимчасовими програмами...», які увійшли до «Проекту єдиної школи на Україні».

Тимчасові програми з географії і природознавства для нижчих і вищих початкових шкіл було складено за принципами «від найближчого до найдалшого», сезонності, концентричності, краєзнавчим і батківщинознавчим. У 1 і 2 класах школярі отримували географічну інформацію на уроках читання та під час екскурсій, у 3-7 класах – на самостійних уроках географії і природознавства. Об'єктами вивчення географії у нижчій початковій школі були своя місцевість та Україна; у вищій початковій школі – країни Європи і частини світу. На уроках природознавства вивчалася жива і нежива природа рідного краю.

Учні нижчої початкової школи отримували географічні знання, вміння і навички під час проведення екскурсій, дослідів, фенологічних спостережень, праць на городі, в саду тощо; школярі вищої початкової школи – за допомогою використання підручника і наочного ілюстративного матеріалу.

Як доводить аналіз навчальних планів і програм з географії та природознавства для початкових шкіл, які містилися у «Проекті єдиної школи на Україні», у 1917-1919 рр. організатори освіти приділяли велику увагу вивченню природничих дисциплін. Це визначалося: а) викладанням географії і природознавства у нижчій і вищій початкових школах, навчальні програми з яких були у «Проекті...»; б) кількістю годин (по дві-три на тиждень), які було відведено на оволодіння цими двома предметами у навчальних планах. Ці дисципліни сприяли створенню в Україні єдиної національної школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського з'їзду в Києві (10-12 серпня 1917 р.) // Вільна Українська школа. – 1917. – № 1 (вересень). – С. 32-35.
2. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шкільний рік. – К.: Департамент Нижчої Освіти, Друкарня Київської Губерніяльної Народньої Управи, 1918. – 32 с.
3. ЦДАВО України. – Постанови секретаріату про організацію місцевих учительських спілок і всеукраїнської спілки учителів, їхні статuti, протоколи з'їздів, скликання всеукраїнського з'їзду. 1917-1918 рр. – Ф. 2581, оп. 1, спр. 17, арк. 3-4, 30-33, 67-70, 102.

Науменко С. Географія і природознавство у змісті навчальних планів і програм для початкових шкіл у «Проекті єдиної школи на Україні» / Світлана Науменко // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2008. – № 6. – С. 34–38.

4. ЦДАВО України. – Статут єдиної школи УНР. 1918-1921 рр. – Ф. 2582, оп. 2, спр. 115, арк. 1-2.
5. ЦДАВО України. – Статут батьківського комітету єдиної української школи УНР. 1918-1921 рр. – Ф. 2582, оп. 2, спр. 118, арк. 81-82.
6. ЦДАВО України. – Пояснююча записка до програми по вивченню української мови, програми занять. 1918–1921 рр. – Ф. 2582, оп. 2, спр. 145, арк. 17-19, 40-45.